

Е.Ә.ЕСЖАН

М.Е. МАССОННЫҢ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ СӘУЛЕТ ӨНЕРІ МЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУІ

Михаил Евгеньевич Массонның өмірі мен қызметі Орта Азия аумағында археологияның ғылым ретінде қалыптасып дамуымен тығыз байланысты. Ол Орта Азияның республикалары мен Оңтүстік Қазақстан территориясында аса жемісті жұмыс істеп көптеген еңбектер қалдырды. М.Е.-Массонның ізденістерінің нәтижесінде Оңтүстік Қазақстанның көптеген сәулет өнері мен археологиялық ескерткіштері жөнінде аса бағалы зерттеулер жазылды. Мысалы, М.Е.Массонның 1930 жылғы «Қожа Ахмет Йасауи кесенесі» деген еңбегі 2000 жылы қазақ тіліне аударылып басылды¹. М.Е.Массон Оңтүстік Қазақстанның көптеген сәулет өнері мен археологиялық ескерткіштерін зерттеуге үлкен дайындықпен келді деуге негіз бар. Оған көз жеткізу үшін оның қазақ даласының оңтүстігіне келмей тұрғандағы өмірі мен қызметін қысқаша болса да шолып өтелік.

М.Е.Массон 1897 ж. 4 желтоқсанда байырғы сәулет өнері ескерткіштеріне толы Самарқанд қаласында жер өлшеуші-топографтың отбасында дүниеге келген. Өскен ортасы, оның археолог болуына қатты әсер етті десек қателеспейміз. Ол өзінің «Орта Азиялық археологтың естеліктерінен»² деген еңбегінде археолог болып қалыптасуына негіз болған жайттарды айтады. Гимназияның төменгі сыныбының оқушысы ретінде ол өз құрдастарымен сәулет өнері ескерткіштерінің кешені - «Шахи-Зинда» мазаратында ойнап жүріп моланың шұңқырына түсіп кеткенін, адам сүйектері қасында бір сағаттай отырғанын, шұңқырдан шыққанда бір керамикалық затты алып шыққанын еске түсіреді. Міне, осы жайттан кейін М.Е. Массонға моладан «археологиялық бата» алдың деп үлкендер өзілдейтін еді. М.Е.Массонның алғашқы ұстазы әуесқой-археолог Василий Лаврентьевич Вяткин болды. Ол кісі әуелі жергілікті орыс-тузем мектебінің мұғалімі, кейін Самарқанд облыстық басқармасының шенеунегі болатын. Боз баланы В.Л. Вяткин өзінің соқраттық сырт бейнесімен, шымыр денесімен, өзін ерекше кісілігімен және еш жер-

де оқып білуге болмайтын білімімен таң қалдырды, тәнтті етті. В.Л. Вяткиннің авторитеті М.Е.Массонның алдында күннен күнге өсіп отырды. «Парижден келген лингвист Готье, Самарқанд археологының бөлмесінде күні бойы отыратын. Олар парсы тілінде сөйлесетін және француз өзінің экспедициялық дәптеріне үнемі бірдемелерді жазып отыратын. Мен гимназист достарыма орыс французды үйретіп жатыр деп мақтанышпен қайталай беретінмін», -дейді Михаил Евгеньевич³. М.Е.Массон жастайынан В.Л.Вяткиннің қазба жұмыстарын жүргізу т.б. істерін көріп өсті. Ол В.Л.Вяткин жүргізген Ұлықбектің қалауымен салынған XV ғасырға жататын обсерваторияның, Афрасиаб қалашығының қазба жұмыстарына қатысты. Аптаның жай күндері М.Е.Массон өзі барып, жұмысшылардың қазба жұмыстарын қарап бақылап жүрді.

Алғашқы кездерден бастап-ақ М.Е.Массон архитектуралық ескерткіштер жайлы көп оқып және В.Л. Вяткин жүргізген экскурсиядан естігенін ойға тоқып жазып жүрген. Өзі кейбір жеке өрнектерді дәптеріне түсіріп, онша зерттелмеген ескерткіштерді өзі үшін өлшеп, оның схематикалық жоспарын түсіріп, жергілікті халықтан алынған мәліметтерді жинап, жазып жүрді. Оның осы әрекеттерін көрген жергілікті адамдар ескіні зерттеуші және ескерткіштерді қорғайтын жас жігіт деп оны Мика-бай деп атайтын болған. 14 жасында М.Е.Массон, Верманның «Истории искусства всех времен и народов» деген еңбегінің бірінші томының Самарқанд ескерткіштері туралы жазылған беттеріне «катал» рецензия берген. «Осы арқылы Батыс Европа мамандарының бұл ескерткіш жайлы өте аз білетіндіктеріне көзім жетті⁴» - дейді Михаил Евгеньевич.

1916 жылы М.Е.Массон Самарқанд гимназиясын алтын медальмен бітіріп, Петроград политехникалық институтының инженер құрылысшы бөліміне түседі. Онда ол жоғары математика, геодезия, сызба сияқты болашақта археологиялық зерттеулеріне қажетті пәндерді ыждахатпен үйренді. 1914-1918 жылдарғы бірінші дүние

¹ Массон М.Е. Қожа Ахмет Йасауи кесенесі (С.Сахабат аудармасы). Шымкент.2000.

² Массон М.Е. Воспоминания среднеазиатского археолога. Ташкент,1976.

³ Массон М.Е. Воспоминания среднеазиатского археолога. Ташкент,1976.С.18-20.

⁴ Хамраев А.Х. К 70-летию М.Е.Массона //ВДИ, 1968, №2, С.12-19.

жүзілік соғыс көп нәрсені өзгертті. Байырғы ғылыми мекемелер мен зерттеуші бірлестіктердің тарқауы жалпы ғылымның, оның ішінде археологияның дамуына кері әсерін тигізді. Археология әуесқойларының түркістандық үйірмесі тарап кетті. Осы жағдайларға қарамастан М.Е.Массон жас кезінен-ақ қызықтырған ісі — археологиямен айналысты. Ол кенес дәуірінің археология болып қалыптасты. 1918 жылдан бастап М.Е.-Массон Орта Азия ескерткіштерін қорғау және реставрация жасау бойынша жүргізілген жұмыстардың тұрақты және белсенді қатынасушысы. 1919-1923 жылдары Самарқанның облыстық музейінің алғашқы меңгерушісі болды. 1923 жылдан бастап Ташкенттегі Орта Азиялық бас музейінің археологиялық, одан кейін нумизматикалық бөлімін басқарды.

1928 ж. шілденің 28 жұлдызында Средазком-старистың тапсыруымен М.Е.Массон және Турды Миргиязов Түркістан қаласына аттанады. Бір апта көлемінде Түркістанда зерттеу жүргізді, алғашқы қазба жұмыстарын салды. М.Е.Массон Қожа Ахмет Иасауи кесенесін зерттеуге басты назар салды. М.Е.Массонның зерттеуі қысқа болса да аса нәтижелі болды. Зерттеуші келе салысымен екі еңбек жазды⁵. 1929 ж. «Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет кесенесінің құрылысы хақында» деген мақаласы жарық көрді. Онда алғаш рет Қожа Ахмет Иасауи кесенесін тұрғызу кезеңдерін белгіледі. Оның болжамы бойынша өулие қабірі үстіне алғашында XII ғ. Қырғызстандағы Узгенд немесе Манас күмбездері іспетті шағын кесене тұрғызылған⁶. Кейін осы болжам шындыққа айналып, кесенені жөндеу барысында көрхана қабырғасы ішінен көне мавзолей қалдықтары табылды⁷. М.Е.Массон «Зафарнаменің» түрлі қолжазбаларындағы хабарларды өзара және Мирхонд еңбегіндегі мәліметтермен

салыстыра отырып, құрылыс жұмыстары Темірдің зияратқа келген кезінен бастап, яғни 1397 жылдан ертеректе басталғанын, пештактын XIV және XVI ғғ. екі кезеңде салынғанын немесе XIV ғ. бірден көтерілгенін айтады. Өз болжамын дәлелдеу үшін жоғарыдағы дәйектерге қоса кесенедегі жазулардағы даталарды алға тартады. Кесенеді реставрация жүргізген Л.Ю. Маньковская өз зерттеулерінде құрылыстың 1389 — 1399 жылдары екі кезеңмен жүргенін және кесенені аяқтау мен өңдеу жұмыстары 1591 жылы болғанын көрсетіп, М.Е.Массон жорамалының негізінен дұрыс екенін қуаттады. Кесенені салуға қатысты ұсталардың есімдерін нақтылады, сол кезге дейін белгісіз болып келген сырлы қаптауларды дайындаған Шамс абд-ал Вахаб есімді шебердің атын тапты⁸.

Қожа Ахмет Иасауи кесенесінің іргесіне 7 шурф-қазба салды және археологиялық байқаулар жүргізді. Сол кезде қазылып жатқан құдыққа назар аударып, оны қазу барысында 3,5-5 м тереңдікте адам сүйектері, табыттың шегелері мен мөйіттерді орап көмген тері қалдықтары көптеп шыққанын, кесенені қаптайтын өрнекті қыштардың және бірнеше ыдыс сынықтарының кездескенін жазып, 5 м тереңдіктен шыққан өрнекті қаптаманы XII-XIII ғғ. жатқыза отырып, бұдан ертеректе болған археологиялық қабат қалдықтарын таппағанын жазады. Аталған артефактілермен және 1352 ж. сәуірдің 7 жұлдызында жасалған ұстынның болуын ескере отырып, Түркістан қаласының орнында қала болғаны жөнінде пікір айтты. М.Е.Массонның Түркістандағы осы зерттеулерін қазіргі археологтар аталған өлкенің мәдени мұрасының зерттеудің ғылыми негізде жасалған үлгісі деп жоғары бағалады⁹. М.Е.Массонның зерттеуінің басты ерекшелігі тек нақты айғақтармен жұмыс жасап

⁵ Елгин Ю.А. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави в 1920-е годы: изучение, ремонт, реставрация. // Известия МН - АН РК. Серия общественных наук. 1997, № 1. С. 50-52.

⁶ Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжи Ахмеда в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. Ташкент, 1929. С.40.

⁷ Маньковская Л.Ю. Некоторые архитектурно-археологические наблюдения по реставрации комплекса Ходжа Ахмеда Ясеви в г. Туркестане // Известия АН Каз. ССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1960. Вып. 3 (14). С.50-69; Маньковская Л.Ю. К изучению приемов среднеазиатского зодчества конца XIV в. (Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви) // Искусство зодчих Узбекистана. Вып. 1. Ташкент, 1962. Маньковская Л.Ю. Исследования архитектурного комплекса-мавзолея Ахмеда Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации. Ташкент, 1963. С.9. 14

⁸ Елгин Ю.А. Михаил Евгеньевич Массон и архитектурное наследие Чимкентской области // Тезисы докладов научно-практической конференции, посвященной 70-летию организации Чимкентского областного историко-краеведческого музея. Алма-Ата, 1990. С. 7-10; Елгин Ю.А. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави (библиографический указатель) Шымкент. 1992; Елгин Ю.А. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави в 1920-е годы: изучение. ремонт. реставрация. // Известия МН-АН РК. Серия общественных наук. 1997, № 1. С. 44-53.

⁹ Байпаков К.М., Смагулов Е.А. Древний Туркестан // Археология жаңалықтары — Новости археологии, 1997, № 1, С.65.; Смагулов Е.А. Михаил Евгеньевич Массон и археология Туркестана // Археология жаңалықтары — Новости археологии, 1997, № 1, С. 93.

ешбір орынсыз жорамал айтпауында. Мысалы, Түркістан өңірінде археологиялық барлау жүргізбегендіктен осы аймақта болуы тиіс Шавғар қаласының орны қай жерде деген мәселе жөнінде ешқандай нақты пікір айтпауында. Кейінгі кейбір авторлардың дәйексіз Шауғарды Шойтөбеге балалау орынсыз екені, Шауғар-Қаратау-Қарашоқы сөздері бір-бірінің баламасы екені, оның Қарашық бойындағы қалашыққа сай келетіні анықталды¹⁰.

М.Е.Массонның ағаштан жасалған екі ұстынтіреуді тапқаны ерекше атап өтуді қажет етеді. Осы ұстынның ерекшеліктерін анықтаған зерттеуші. Оның бірі 1352 ж. сәуірдің 7 жұлдызында жасалғанын жария етті. Екінші ұстын нижра бойынша 876 ж. – 1471 ж. жататынын анықтады.

Біршама уақыт өткен соң 1930 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамының Сырдария бөлімшесінің басқармасының қаулысымен М.Е.-Массонның Қожа Ахмет Иасауи кесенесі жөнінде жазған еңбегі жарық көрді¹¹. Ол шағын кітапша көлемінде болса да бір монографиямен пара-пар десе болады. Себебі М.Е.Массон жаңа зерттеуінде кесененің тарихын археологиялық және тарихи-сәулеткерлік тұрғыдан қарастырылып қана қоймай қала тарихы, Әзірет Сұлтан тарихы қолда бар барлық деректер негізінде қысқа болса да баяндалған. Кесене толыққанды сипатталған, аңыз-әңгімелер де келтірілген. Кесенедегі, не оның айналасындағы молалар мен құлпытас-тарды сипаттап кетуі де аса құнды. Осы кесенеден жерленген деп жүрген Әбілқайырдың құлпытасы шындығында Сүйініш хан құлпытасы екенін көрсетеді: «Большой Ак-сарай соединяется с «казанлыком» вторым юлаком, в котором среди других надгробий лежит крупный камень Суюннич-хана, обычно приписываемый его отцу

Абулхаиру»¹². Осы кесенеден М.Е.Массон Сүйініш хан құлпытасын көрген соң 1930 жылғы кітапшада аталған хан осы түркістандық кесенеден жатыр деп жазады¹³. Алайда 1954 жылғы Ташкент ескерткіштеріне арналған зерттеуінде оның қабірі мен кесенесі Ташкентте екенін көрсетеді¹⁴. Қожа Ахмет Иасауи кесенесінде жүргізілген тарихи-антропологиялық зерттеулер шайбанилік Сүйініш хан құлпытасы Қожа Ахмет Иасауи кесенесінде тұрғанмен оның құлпытасы XVIII ғасырда Абылай хан үшін өкелінгенін көрсетті¹⁵. Өкінішке орай, М.Е.Массонның кітапшасын қазақшасын аударуда дәлдік сақталмаған, қысқартылып аудару орын алған, маңызды ойлар дәл берілмеген.

Қорыта айтқанда, М.Е.Массонның зерттеулері, әсіресе, Қожа Ахмет Иасауи кесенесі жөніндегі жинаған материалдары, жазба деректердегі хабарлар мен аңыз әңгімелерге дейінгі мәліметтерді пайдалануы, оларды талдауы, салыстыруы археологиялық-тарихи зерттеудің тамаша үлгісі болып табылады. М.Е.Массонның зерттеулері осы күнге дейін өзінің құндылығын жоғалтқан емес.

Резюме

Статья посвящена исследованиям М.Е.Массона в г. Туркестане. Отмечается весомый вклад М.Е.Массона изучению мемориального комплекса Ходжа Ахмеда Ясави археологическом, историко-архитектурном плане и актуальность его работ в настоящее время.

Summary

Article is devoted to M.E.Masson's investigations in Turkestan. M.E.Masson's ponderable contribution to investigation of memorial complex of Khozha Ahmed Yassauï in archaeological, historical, architectural aspects and actuality of his works in present time is a general line of the article.

¹⁰ Қожа М. Иасы-Түркістан тарихы. Алматы, 2000. С. 6.

¹¹ Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент, 1930.

¹² Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент, 1930. с. 17

¹³ Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент, 1930. С.8.

¹⁴ Массон М.Е. Прошлое Ташкента (археолого-топографический и историко-архитектурный очерк) // Известия АН УЗ ССР, 1954. С.126.

¹⁵ Смағұлұлы О., Қожаев М., Оразаққызы А. Абылай хан. Алматы, 1999. С.57-68; Қожа М. История Ясы-Түркестана. Алматы, 2000. С. 29.